

Валентин ДОМОРОСЛИЙ
Умань
Марина КАПЕЛЮШНА
Київ

ЗАРОДЖЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються проблеми зародження легітимного українського парламентаризму, розкривається процес створення української парламентської громади та її діяльність.

Ключові слова: автономія, громада, декларація, депутати, парламент.

20 жовтня 1860 року згідно австрійської конституції запроваджувалися крайові сейми, що обирали зі свого складу делегатів до парламенту у Відні¹. Так розпочинається легітимна парламентська діяльність українців Галичини. Проте більша частина тогочасних українських земель входила до складу Російської імперії і парламентська діяльність цієї частини українського суспільства розпочинається значно пізніше – у квітні 1906 р.

27 квітня 2011 р. минає 105 років з початку легітимної парламентської діяльності українців Наддніпрянщини у вищому законодавчому органі Російської імперії – І Державній Думі. Які ж події привели українців до участі в роботі російського законодавчого органу?

На рубежі XIX–XX століть українська національно-політична думка швидко зміцнювала свої позиції, знаходила дедалі твердіший національний ґрунт. Доба 80-х – першої половини 90-х років, за визначенням відомого українського політичного діяча та вченого Д. Дорошенка, була “найкращою в історії українського руху в другій половині XIX століття”². У цей час виникають національні політичні партії, як на територіях, що входили до Австро-Угорщини, так і в українських губерніях Росії. В їхніх програмних документах містились вимоги, розпочинаючи від культурно-національної автономії аж до повної самостійності України. Щоправда, останні спирались не стільки на національно-історичні традиції державності, скільки на теоретичні соціалістичні доктрини. Тому їхня реалізація розглядалася як далека перспектива.

Наслідком і водночас впливовим фактором подальшого духовного піднесення стала активізація науково-літературної діяльності національної інтелігенції. Значно зросла кількість різноманітних українських видань, засновувалися просвітні товариства, тощо. Причому це відбувалося і на заході, й на сході. Як свідчив М. Грушевський, українське суспільство в Росії паралельно з галицьким розгорнуло широку програму національного розвитку³.

З початком першої Російської революції надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення посилились. Певні сподівання покладалися, зокрема, на представницький орган утворити який пообіцяв 18 лютого 1905 року царський уряд⁴. Зваживши на всеохоплюючий розвиток революції, частина ліберально зорієнтованого суспільства в особі земців-конституціоналістів впродовж лютого-квітня розробила основні положення російської конституції з вимогою скликання народних представників. Врешті-решт на таємному засіданні 19–26 липня 1905 року в Петергофі за участю царя Миколи II було прийнято рішення про скликання Державної Думи, яка “повинна бути знайома не тільки з потребами і проблемами країни, але й з її настроєм, градусом її психологічної температури”⁵.

6 серпня 1905 року був обнародований маніфест про скликання законодавчої Думи, але демократичні сили виступили з гаслом її бойкоту. Представник Революційної української партії (РУП) разом із представниками від більшовиків та інших політичних сил взяв участь у роботі між партійної конференції в Ризі, яка ухвалила тактику її бойкоту. Всеросійський жовтневий страйк примусив уряд Маніфестом 17 жовтня проголосити ряд політичних свобод: перетворити

Думу із законодорадчої на законодавчу, надати виборчі права ширшим прошаркам населення. Але цар залишав за собою право “вдосконалювати” діяльність Думи, про що свідчила заява: “Ми цілком і повністю зберігаємо за собою право піклування про дальше вдосконалення організації Державної думи і, коли життя вказуватиме на необхідність певних змін її діяльності, які б задовольняли вимоги часу й державного спокою, ми дамо з цієї нагоди відповідні вказівки”⁶. Мова йшла про право царя розпустити представницький орган.

Вибори до I Думи відбувалися на основі указу від 11 грудня 1905 року, за яким розширювалися виборчі права міського населення і вперше надавалися ці права робітникам, котрі досягли 25-річного віку й працювали на підприємствах, що нараховували не менше 50 робітників чоловічої статі.

Доки настали вибори до Думи, стихійний порив політичного піднесення в країні був уже подавлений ззовні, і вибори проходили під знаком мовчазного зовнішнього спокою – без передвиборних зборів, без промов, при відсутності найбільш опозиційних в масах елементів, що були вилучені через арешт, заслання, протиправне виключення з списків. У деяких випадках опозиційні елементи самі ухилялися від виборів через бойкот Думи. Цієї тактики дотримувалися ліві російські партії, а з українських УСДРП, Спілка⁷. Та й місцева адміністрація робила все можливе, щоб вибори в Україні для більшості населення – селян були неусвідомленим і незрозумілим актом. На селі не тільки не допускалася ніяка агітація чи збори, але й переслідувалися навіть підцензурні газети. Ситуація погіршувалася з кожним днем. 1 грудня 1905 року – день проголошення в деяких українських губерніях надзвичайного стану – можна вважати остаточним переломом у бік реакції. За таких обставин українське селянство йшло на вибори. На першу спробу його свідомої політичної діяльності уряд відповів нечуваними репресіями. Це одних злякало, інших розхолодило, а взагалі ж революційний рух був загнаний всередину. Затуманені офіційною пропагандою та каральними акціями, селяни нерідко обирали в депутати людей опозиційних їхнім вимогам та потребам, таких як поміщики реакціонери О. Горват (Київська губернія), Г. Фірсов (Харківська губернія) С. Варун-Секрет та М. Байдак (Херсонська губернія).

Але основна маса виборців в Україні (ними, як відомо були селяни) йшла за платформами депутатів-селян, щоб обрати малоземельних, які будуть відстоювати інтереси сільської бідноти. Виняток був зроблений для деяких популярних земських діячів на Полтавщині (Л. Яснопольський, І. Присецький) та Чернігівщині (М. Миклашевський)⁸.

У селянських виборах не було звичайної для Заходу та й для сьогодення боротьби партій. Оскільки в селі не було партійної агітації.

Успішніше просувалися справи на виборах у безпартійних, незалежних, радикально-демократичних елементів, які виступали від себе, не посилаючись на приналежність до якої б то не було партії, з більш чи менш самостійними, але завжди радикально-демократичними програмами, серед них: С. Таран (Київська губернія), Г. Косаренчук (Подільська губернія), Ф. Дубовик (Полтавська губернія).

Із політичних партій існуючою ситуацією на селі найуспішніше скористалися кадети. За їхніми мандатами до парламенту пройшли: О. Свечин, І Тарасенко (Чернігівська губернія), І. Присецький (Полтавська губернія) О. Бабич (Чернігівська губернія)⁹.

Значно гіршими були справи в українських партіях. Перебуваючи в стадії організаційного оформлення, відчуваючи на собі переслідування за національною належністю, вони не могли самостійно виставляти свої кандидатури через те, що широкий загал мало що про них знав. Деякі з них, такі як Українська радикально-демократична партія (УРДП), блокувалася з кадетами. Таким чином, депутатами були обрані М. Онацький і В. Шемет¹⁰. Щодо В. Шемета то він своє свідоме життя перебував під впливом М. Міхновського і його партії, а членство в УРДП використовував для прикриття своїх самостійницьких поглядів¹¹. Сам Міхновський також балотувався на виборах до першої Думи. “Ми не маємо права забувати, що коли не підемо до думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, або видати такі закони які нам потрібні” - писав він у газеті “Слобожанщина”¹². Депутатом М. Міхновський не став. Зате завдяки його активності депутатами стали члени очолюваної ним партії Л. Литвин, А. Грабовецький.

Зовсім інший характер носили вибори к містам. У великих містах: Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі передвиборча агітація була поставлена на європейський зразок. Опозиційні

настрої повністю використала партія народної свободи, саме завдяки блокуванню з нею до першого російського парламенту пройшли представники УРДП І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський¹³.

Значно гіршими були справи у невеликих і середніх містах, де у зв'язку з мало чисельністю пролетаріату каральні органи контролювали ситуацію і не допустили до Думи нелояльних до режиму депутатів.

За таких умов були проведені вибори до I Думи, яка складалася з 497 депутатів. За партійним складом вона була ліберально-кадетською. Але перемога була специфічною, адже за словами активного діяча цієї партії Т. Локотя: "Навіть при наявності безперечного факту, реального результату виборів, який дав "перемогу" саме конституційно-демократичній партії, ми не можемо назвати її "ворога", над яким ця перемога отримана. А якщо немає ворога, то й немає перемоги"¹⁴. В ній нараховувалося 179 кадетів, 44 чорносотенців і октябристів, 94 трудовики, 18 соціал-демократів, 92 безпартійних.

9 українських губерній послали до I Державної Думи 102 депутати. За партійною належністю вони розподілялися таким чином: кадети – 36, помірковані – 6, демократичні реформатори – 2, автономісти – 4, трудовики – 28, соціал-демократи – 5, безпартійні – 13, партійна належність не встановлена – 8¹⁵.

За національним складом українська депутація мала такий вигляд: українців – 63, великоросів – 1, зросійщених – 22, поляків – 5, євреїв – 4, німців-колоністів – 1¹⁶, національність решти 7 встановити не вдалося.

За соціальним складом депутати з України поділялися на: селян – 42, представників інтелігентних професій – 28, землевласників – 25, робітників – 6, священників – 1.

Перша державна Дума зібралася на своє перше засідання 27 квітня 1906 року. Скликання першого парламенту, на який покладалося стільки надій, ставило перед українським громадянством важливе завдання – винести на широкий простір та поставити на міцну основу ті справи, що їх перед тим український рух проводив у підпільній діяльності.

З початком роботи першого російського парламенту вся ця праця мала втілитися в одному осередку – в парламентській організації, утворення якої стало однією з нагальних потреб усього визвольного руху.

Утворити в Думі таку організацію було вирішено ще в Україні. Ще під час виборів багатьом депутатам, між ними І. Шрагу та В. Шемету, були дані накази створити окрему в Думі депутатську фракцію і боротися за відновлення прав українського люду. На жаль ми не знайшли тексту цих наказів, але про них згадували в пресі тих часів¹⁷.

Організацією парламентської фракції зайнялися ті депутати, що були членами УРДП: І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Онацький із допомогою свідомих українців – мешканців Петербургу. Вони ще в листопаді 1905 року створили Політичний клуб для надання допомоги своїй батьківщині. Його членами були; В. Доманицький, О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, В. Піснячевський¹⁸.

1 травня 1906 року в приміщенні одного з районних бюро конституційно-демократичної партії відбулися перші установчі збори українського парламентського корпусу. Окрім депутатів на збори прибули і деякі члени українського політичного клубу – В. Доманицький, О. Русов, П. Стебницький. Головою зборів було обрано І. Шрага, секретарем М. Біляшівського.

Першим узяв слово харківський депутат Ф. Іваницький, який піддав сумніву необхідність створення окремої фракції і автономного устрою для України. Депутат мотивував свій сумнів тим, що між Україною та Росією немає такої різниці, щоб доходити аж до автономного поділу, та й чи потрібна, за його словами, взагалі українська мова в школі та суді. Гідну відповідь своєму колезі по партії дав О. Свечин, який зазначив: "Український народ має свій особливий дух, цілком інакше духовне життя, отже і серед інших національностей в державі мусить мати окреме місце, а його заступники повинні виразно стояти поруч з заступниками інших народів"¹⁹.

Далі Ф. Іваницький висловив побоювання, що окрема група українських депутатів відбере силу в партії народної свободи. Знову йому заперечив О. Свечин, відмітивши, що група буде позапартійною і ніякої шкоди для інших партій, куди входитимуть члени української громади, не буде. Головуючий на зборах І. Шраг зазначив, що депутати всіх народностей в I Державній Думі організуються в окремі групи, не вагаючись і не задумуючись над питанням, чи це потрібно.

Це, на його думку, конче потрібно, тому що ніхто не знає потреб свого народу, ніхто не стоятиме за його права так, як сам народ, його заступники. Тому-то українці мусять обов'язково зорганізувати в Думі свою групу. "А якщо цього не станеться і заступники українського народу не обізвуться тепер за його права, то ніхто за нас, українців, і не зважатиме. Мовчати не можна. Тільки той успіху досягне, хто голосно перед усім світом заявляє про себе, домагається своїх загальних прав"²⁰.

На підтримку ідеї про створення групи виступили П. Чижевський, Д. Онацький, Д. Присецький, М. Біляшівський, В. Шемет, А. Грабовецький, А. Тесля.

Далі депутат С. Таран запропонував, щоб до групи входили лише ті депутати, які не належать ні до однієї з партій. Але проти цього виступили І. Шраг та П. Чижевський, зауваживши, що подібний крок лише стане на заваді українській справі. Їх підтримала більшість із присутніх, ухваливши, що членом Української парламентської громади можуть бути всі бажаючі, незалежно від партійної належності.

Усі присутні за винятком Ф. Іваницького проголосували за створення Української громади в І Державній Думі.

На цьому засіданні розглядалося питання і про керівні органи громади. Головою було обрано чернігівського депутата і громадського діяча І. Шрага. До керівництва фракції були обрані: П. Чижевський, В. Шемет, Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран, А. Грабовецький.

До складу громади входило 44 чоловіки. Згідно з даними одного з керівників фракції В. Шемета по губерніях громадівці розподілялися таким чином: Київська – 12, Полтавська – 10, Катеринославська – 4, Харківська – 4, міста Києва – 1. Прізвища і територіальну належність 4 депутатів йому встановити не вдалося. За соціальним складом група мала такий вигляд: селяни – 19, робітники – 4, решта 17 – земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі²¹. Але він не дав поіменного списку депутатів, які входили до складу громади. Нам вдалося встановити прізвища 34 членів громади. Згідно з даними авторів по губерніях члени громади розподілялися в такому порядку: Київська – 9, Полтавська – 9, Чернігівська – 9, Подільська – 3, Харківська – 3, Катеринославська – 2. Соціальний склад мав такий вигляд: земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі – 16, селяни – 13, робітники – 3, землевласники – 2. За партійною належністю громада мала такий вигляд: кадети – 15, трудовики – 8, безпартійні – 4, Українська демократична партія (УДП) – 2, Українська радикальна партія (УРП) – 1, прогресисти – 1, демократичні реформатори – 1²².

Втішно відзначити, що до цієї групи увійшли і дехто з тих депутатів, що досі позиціонували себе як росіяни, аніж українці, а тепер, зрозумівши свій обов'язок перед рідним краєм, вирішили стати на захист його прав. Ними були такі шановані постаті, як професор М. Ковалевський та чернігівський земський діяч О. Свєчин²³.

З метою допомоги парламентській громаді до Петербурга із Львова приїздить професор М. Грушевський, який був добре обізнаний з досвідом діяльності українських депутатів в австрійському парламенті (рейхсраті) та крайових сеймах Галичини та Буковини. Він і став організатором та ідейним натхненником друкованого органу громади – часопису "Украинский вестник". Редактором видання був М. Славинський, секретарем Д. Дорошенко. У роботі журналу брали участь кращі наукові сили України: М. Грушевський, Б. Грінченко, Д. Бодуен-де-Куртене, М. Туган-Барановський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, С. Єфремов, І. Франко; депутати члени громади І. Шраг, В. Шемет, Г. Зубченко, П. Чижевський. Журнал був першим загально-російським виданням ХХ століття присвяченим життю в Україні, її політичним економічним і соціальним аспектам.

Сама думська діяльність була маловідомою для новообраних депутатів, у них не вистачало досвіду. Досвідом з діячами громади ділився не тільки М. Грушевський, а й побратими, українські депутати австрійського парламенту. Свідченням цього є лист І. Шрага до голови української фракції рейхсрату Є. Олесницького. "Певний, що Ви, вельмишановний добродію, не відмовите допомагати нам своїм досвідом; найтісніші зв'язки між Вами і нами тепер більш потрібні, ніж коли-небудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентській боротьбі треба буде єднатися; наші інтереси спільні і в Австрії, і в Росії"²⁴.

Перед депутатами членами громади постало багато проблем: національна, аграрна, стан

політичних прав і свобод у державі. Ми у своїй статті зупинимось на одній з основних – національній, зважаючи на те, що 2011 рік це не тільки 105 років від початку української парламентської діяльності, а й двадцятиріччя національної незалежності.

Свідченням цього було те, що ще до початку роботи I Державної Думи українські парламентарі отримували депутатські накази у цьому напрямі. Так, 20 квітня 1906 року I. Шраг на урочистих проводах серед інших наказів від виборців Чернігова отримав наказ забезпечити Україні національно-культурний розвій²⁵.

Також на ім'я голови громади I. Шрага приходили телеграми подібного змісту вже в період роботи I Думи. Одна з них з Миколаївщини, в якій виборці вимагали від громадянців “міцно стояти у боротьбі за національне вільне життя і за широкий розвій рідної мови по судах і по школах”²⁶. 17 травня 1906 року В. Шемет також отримав телеграму від своїх виборців з Полтавщини, в якій ставилась вимога: “Невідступно домагатися волі, націоналізації землі та автономії України”²⁷. Аналогічні вимоги стояли в телеграмах студентів київської Духовної академії, українського гуртка з Баку, земляків з Буковини і Галичини, в яких пропонувалося направити всі зусилля на досягнення “культурного і політичного самовизначення українського народу”²⁸. Виконуючи волю своїх виборців, уже на першому, організаційному засіданні 1 травня 1906 року була створена комісія “для обговорення й наступу” у складі: М. Ковалевського, П. Чижевського, що мала через друковане слово ширити та обороняти засади демократії²⁹.

Цьому питанню було присвячене засідання громади 18 травня, на якому виступив М. Грушевський, поділившись не тільки своїми знаннями з даної проблеми, але й давши характеристику автономії Галичини у складі Австро-Угорської імперії, де в результаті автономного устрою влада сконцентрувалася в руках польських поміщиків та чиновників. Він зауважив, що на підставі вище названого досвіду необхідно добиватися національно-територіальної автономії. Виходячи з цього громада робить висновки: українські депутати повинні добиватися не паперової, а справжньої конституції, щоб влада була в народних обранців, а не чиновників. І саме для цього необхідно добиватися прямого і таємного голосування. Важке соціально-економічне становище Галичини, внаслідок національного гніту українців поляками. Доводить, що українці в Росії мусять домагатися автономії, але не територіальної, а національно-територіальної³⁰.

Наступним кроком у розробці ідеї автономії України був виступ I. Шрага перед партійними клубами I Державної Думи 1 липня 1906 року.

Доповідач зазначив, що визвольний рух мусить дати волю не тільки особі, але й кожному народові, що бере участь в житті російської держави. Шлях у цьому напрямі один – домагатися автономного устрою для себе, тобто ширшого самоврядування і права встановлювати самим для свого краю закони.

Доповідач зазначив, що справа автономії України не є щось книжне, вона має глибокі основи в історії українського народу. На його думку, право нашого народу на політичну автономію треба будувати не на історичному ґрунті, а на соціально-економічних сучасних засадах. Розбиваючи страхи тих, хто вбачав в автономії якусь небезпеку, він заявив: “Не та єдність міцна і дужа, що опирається на штики й кулемети. Ясне майбутнє чекає не на централізовану Росію, а на ту, в якій кожній національності буде дано право задовольнити свої потреби, в якій буде забезпечено інтереси кожного народу”³¹. Далі думку керівника фракції доповнив В. Шемет, який запевнив, що питання автономії України в Думі буде поставлене на порядку денному і всіх депутатів незалежно від партійної та соціальної приналежності закликав проголосувати за нього. Але збори партійних клубів не підтримали цієї української ідеї і закликали діячів громади зачекати з проголошенням автономії до відкриття Установчих Зборів.

Але громадяни на цьому не зупинилися. Вони готували текст Декларації про автономію. В основному над текстом Декларації працював М. Грушевський при підтримці депутатів-правників: I. Шрага, В. Вязлова, Є. Шольпа³². Тексту самої Декларації нам знайти не вдалося, але її виклад даний в статті М. Грушевського “Наши требования”³³.

Згідно Декларації вирішення українського питання в Думі не відокремлювалося від вирішення загального питання про перебудову держави на принципах рівноправ'я народів, національно-територіальної автономії. Не поділяючи народності на “зрілі” й “недозрілі” громадяни вважали першочерговим завданням парламенту Росії забезпечити особисті права

громадянина й організувати місцеве самоврядування на демократичних засадах. У питаннях вирішення національно-обласних справ, зазначила громада, необхідно виходити “із сучасного стану справ, із реальних потреб населення, а не історичних актів і довідок”³⁴.

Далі Декларація передбачала реформувати Російську імперію на засадах федеративного устрою, як основи для організації майбутніх національних стосунків, найдосконалішої форми поєднання державного союзу з інтересами вільного розвитку національного і суспільного життя. Водночас завважувалося, що на даний момент достатнім було б здійснення принципу національно-територіальної автономії як фундаменту нового державного устрою. За ним, зокрема, територія, де проживає більшість українського населення, виходила з існуючих адміністративних одиниць і створювала демократичним шляхом органи самоврядування під керівництвом народного представництва – українського сейму, що обирається загальним. Рівним, прямим і таємним голосуванням.

Декларація наполягала на широких повноваженнях сейму щодо місцевого законодавства. Водночас вона визначала сферу компетенції центрального парламенту й загальнодержавних міністерств. Центральним органам передбачалося надати права нормування державного та суспільного ладу, керівництва засобами, необхідними для утримання органів центрального й загальнодержавного й провінційного управління, а також галузями, що в інтересах державного союзу залишаються у компетенції загальнодержавних міністерств. Кошти від економічного розвитку автономії мали направлятися на задоволення потреб місцевого населення, за винятком частки на загальноросійські видатки. Планувалося заборонити будь-яку централізацію у сфері церковного управління, а також примусову перестановку національних елементів в армії, забезпечити можливість проходження військової служби у межах рідного краю або якомога ближче до нього.

Важливим пунктом Декларації було прийняття закону про права мов і діалектів у державних закладах. Насамперед йшлося про дозвіл використовувати в народних школах народні (в тому числі й українську) мови як засоби викладання. Підкреслювалося, що чиновники різних установ мають володіти в обов'язковому порядку мовою місцевого населення. За російською мовою при цьому залишався б статус загальнодержавної, але скасовувалися всілякі обмеження щодо спілкування рідною мовою в усіх сферах суспільного життя.

Декларація зазначала, що запропоновану програму треба здійснити в інтересах всієї країни та її складових частин, в інтересах успішного вирішення спільною працею областей і народів завдань, поставлених визвольним рухом Росії. “Ця національна обласна програма, яку ми поставили тут як постулат українства у нерозривному зв'язку з перебудовою всієї Росії на засадах національного рівноправ'я та обласної автономії, повинна бути здійснена і здійснена негайно”³⁵, – рішуче заявляв автор документа.

Декларацію готувався проголосити з думської трибуни голова громади І. Шраг 9 липня, але одним днем пізніше вона була розпущена царем за непоступливість у аграрному питанні.

Таким чином у І Державній Думі Росії українська громада не змогла нічого зробити для полегшення життя народу, але вона голосно заявила про те, що українство не асимілювалося, продовжує існувати і боротиметься за своє життя. Підтвердженням тому є те, що нове покоління борців за українську державність на початку 90-х років ХХ століття використало цей вище названий документ для виробітку Декларації про суверенітет від 16 липня 1990 року та Акту проголошення незалежності 24 серпня 1991 року.

¹ Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 65.

² Дорошенко Д. Нариси історії України. – Львів, 1991. – С. 545.

³ Грушевський М. Очерки истории украинского народа. – К., 1991. – С. 341.

⁴ Учреждение Государственной Думы // Материалы по учреждению Государственной Думы. – М., 1905. – С. 145.

⁵ Петергофское совещание о проекте Государственной Думы под личным его Императорского Величества председательством. Секретные протоколы заседания 19–26 июля 1905 года. – Берлин, б/г. – С. 79.

⁶ Утверждение Государственной Думы и утверждение Положения о выборах в Думу. Реформы 1905–1906 гг. – СПб, б/г. – С. 2.

- ⁷ Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической “Спілки”. – Харьков, 1926. – С. 48.
- ⁸ Локоть Т. Первая Дума / Статьи. Заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы. – М., 1906. – С. 35.
- ⁹ Там само. – С. 16.
- ¹⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 7.
- ¹¹ Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С. М. І. Міхновський на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 16.
- ¹² Слобожанщина. – 1906. – 25 березня.
- ¹³ Лотоцький О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 8.
- ¹⁴ Локоть Т. Первая Дума / Статьи. Заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы. – М., 1906. – С. 16.
- ¹⁵ Лось Ф.Є. Революція в 1905–1907 рр. на Україні. – К., 1955. – С. 379.
- ¹⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 265.
- ¹⁷ Посол І. Шраг в гостині у Чернігівських українців // Громадська думка. – 1906. – 26 квітня.
- ¹⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 12.
- ¹⁹ Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу // Громадська думка. – 1906. – 5 травня.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 134.
- ²² Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу // Громадська думка. – 1906. – 5 травня.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 1906. – № 2. – С. 83.
- ²⁵ Лист І. Шрага до Євгена Олесницького. Петербург, 6 червня 1906 // Український історик. – 1967. – № 1–2.
- ²⁶ Посол І. Л. Шраг в гостині у Чернігівських українців // Громадська думка. – 1906. – 26 квітня.
- ²⁷ Аркас М. Лист до редакції // Громадська думка. – 1906. – 13 травня.
- ²⁸ Наказ селян с. Пісок Лохвицького повіту на Полтавщині // Громадська думка. – 1906. – 17 травня.
- ²⁹ Лотоцький О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 14.
- ³⁰ Наказ селян с. Пісок Лохвицького повіту на Полтавщині // Громадська думка. – 1906. – 17 травня.
- ³¹ В. П. збори української парламентської фракції // Громадська думка. – 1906. – 18 травня.
- ³² Лотоцький О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. – С. 22.
- ³³ Піснячевський В. Петербурзькі листи // Громадська думка. – 1906. – 4 липня.
- ³⁴ Грушевський М. Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 268.
- ³⁵ Там само. – С. 273.

В статье рассматриваются проблемы зарождения легитимной украинской парламентской деятельности. Авторы раскрывают процесс создания украинской парламентской общины и ее деятельность.

Ключевые слова: автономия; декларация; депутаты; община; парламент.

Article deals with the problems of uprising of legal Ukrainian parliamentary activity. Authors describe the process of forming of Ukrainian parliamentary community and its functioning.

Key words: autonomy; community; declaration; deputies; parliament.